

پژوهش‌های کیفی و شیوه‌ارزیابی و نظارت بر آنها

دکتر محمد جعفر جوادی

مقدمه

در سراسر قرن نوزدهم، تصور این بود که روش علوم انسانی، همانند علوم طبیعی است و دانشمندان هر دو رشته می‌توانند از روش‌شناسی مشابهی استفاده کنند و ضرورتی برای ابداع روشی متفاوت از علوم تجربی وجود ندارد. این استدلال، هم به تبع جوانی علوم انسانی عنوان می‌شد و هم به دلیل این که، نخستین دانشمندان علوم انسانی عمدتاً افرادی از رشته‌های گوناگون علوم طبیعی بودند.

در حوزه تحقیقات نیز، اکثر پژوهش‌های تربیتی با توجه به سنت و روش‌های پژوهش، در علوم طبیعی به ویژه فیزیک و زیست‌شناسی صورت می‌گرفت و از همان‌الگوی تحقیقات کمی و چارچوب فلسفه اثبات‌گرایی^۱ تبعیت می‌کرد. شکل‌های این پژوهش در تحقیقات آزمایشی قابل مشاهده است. شاید «ویلهم دیلتای»^۲ را بتوان نخستین نظریه پرداز از این حساب آورد که انسان را موجودی قلمداد کرد که به تبع اندیشه‌های اخلاقی و فلسفی خویش عمل می‌کند و از این رو، به ساز و کاری متفاوت در تحقیق نیاز دارد. به نظر او، محور و اساس فعالیت پژوهشگر باید تلاش در راستای فهم و توصیف دقیق تجربه انسان باشد و برای دستیابی به این درک، بررسی اندیشه‌ها، عواطف و تمایلات و انسانی در بستری اجتماعی و تاریخی ضرورت دارد.

بعدها «ماکس وبر»^۳، ضمن اعلام ضرورت جدایی روش انسانی از علوم تجربی، فهم معنای اعمال و رفتار انسان و مطالعه آنها را به روش علمی مطرح کرد.

سال‌ها بعد، ناتوانی دیدگاه اثبات‌گرایی در پاسخگویی به سؤالات جدید پژوهشگران و نارضایتی دانشمندان از پارادایم^۴ مسلط، شرایط را برای ایجاد و رشد پارادایم دیگری در علوم انسانی فراهم کرد. این‌الگو در درجه اول به وسیله مردم‌شناسان و جامعه‌شناسان به وجود آمد و سپس به عنوان یک روش پژوهش، جای خود را در علوم انسانی باز کرد.

امروزه، تحقیقات کیفی با پیش از سی سال سابقه در جهان به صورت‌الگویی متعارف مورد پذیرش قرار گرفته و سهم عمده‌ای در توسعه دانش نظری به عهده داشته است. با این وصف، تحقیقات کیفی به ندرت در ایران شناخته شده و کمتر تحقیقی را می‌توان یافت که در راستای روش‌شناسی این نوع تحقیقات صورت گرفته باشد.

این مقاله به منظور معرفی تحقیقات کیفی و ویژگی‌های آن و نیز به دلیل طرح نحوه ارزیابی و نظارت بر این نوع تحقیقات، تدوین شده و امید است که کمک کوچکی به پژوهشگران و دست‌اندرکاران باشد.

پیش‌فرض‌های دو دیدگاه

گفته شد که تحقیقات تربیتی در حال حاضر با دو برداشت کاملاً متفاوت صورت می‌گیرد: یکی برداشت سنتی و جاافتاده و دیگری، برداشتی که به دیدگاه تفسیری معروف است. در برداشت اول، علوم انسانی و علوم طبیعی، یکی تلقی شده و در هر دوی آنها، پژوهشگران به دنبال کشف قوانین طبیعی و اجتماعی حاکم بر فرد و رفتار اجتماعی او هستند. در دیدگاه دوم، بر این نکته تأکید شده است که چگونه انسان‌ها از پدیده‌های غیرزنده و حتی از یکدیگر متفاوت هستند. بنابراین، تفاوت این دو دیدگاه، تفاوتی است اصولی و قبل از هر چیز لازم است که این تفاوت‌ها مشخص گردد. به گفته «لینکلن و گویا»^۵ (۱۹۸۵)، دو دیدگاه اثبات‌گرایی و کیفی در پنج حوزه مرتبط با تحقیق به شرح زیر از یکدیگر متفاوت‌اند.

۱- ماهیت واقعیت

در دیدگاه اثبات‌گرایی، تصور این است که جهان فیزیکی با اجتماعی، همان است که انسان از طریق حواس تجربه می‌کند و اصل اساسی این جهان، توالی علت و معلول است. بنابراین،

وقتی در مورد پدیده‌ای به تعداد کافی پژوهش صورت گرفت، آن پدیده را می‌توان پیش‌بینی و کنترل کرد. در این دیدگاه، اجتماع نیز بخشی از طبیعت است و لذا با همان روش علوم تجربی می‌توان به پژوهش در علوم انسانی پرداخت. اما در تحقیقات کیفی، بین «واقعیت» و «وجود»، تفاوت موجود است. در واقع، هر انسان، دنیای تصویری اطراف خود را به گونه‌ای تفسیر می‌کند که الگوی معناداری برای او باشد و این تفسیر به صورت واقعیت در می‌آید و فرد بر مبنای آن عمل می‌کند. لذا درک فرد از دنیای اطراف خود، به تبع تجارب و اهداف مشاهده‌گر و نیز شیوه‌های مورد استفاده در مشاهده، صورت می‌گیرد. به عبارت دیگر، انسان هم به تفسیر از خود می‌پردازد، هم به تفسیر دنیای اطراف خود، و تعاملی که این دو با یکدیگر پیدامی‌کنند به «واقعیت» معنایی بخشد.

بنابراین، هیچ‌یک از ویژگی‌های انسان را نمی‌توان تعمیم داد. زیرا هر یک از افراد از دیگران متفاوت است و تنها به صورت یک کل، قابل مطالعه است. بدین ترتیب، پیش‌بینی و کنترل انسان نیز امکان‌پذیر نیست و تنها درک تفاوت افراد با آزمودنی‌ها از یکدیگر امکان‌پذیر است.

محور و اساس فعالیت پژوهشگر باید

تلاش در راستای فهم و توصیف دقیق

تجربه انسان باشد و برای دستیابی به این

درک، بررسی اندیشه‌ها، عواطف و تمایلات

انسانی در بستری اجتماعی و تاریخی

ضرورت دارد

۲- رابطه بین پژوهشگر با موضوع تحقیق

در دیدگاه اثبات‌گرایی، بین پژوهشگر و موضوع پژوهش، حد فاصل مشخصی وجود دارد و در جریان تحقیق نیز از راهبردهای گوناگونی برای به حداقل رساندن این تأثیر گذاری استفاده می‌شود.

در دیدگاه کیفی به عکس، موضوعات پژوهشی، تحت تأثیر از روش‌های پژوهشگر هستند اینارزش‌ها در انتخاب مسئله تحقیق و نظریه مرتبط با آن، گردآوری و تحلیل داده‌ها و نیز در تفسیر یافته‌ها، مؤثرند. در واقع، پژوهشگر و پژوهش مرتبط و در تعامل با یکدیگرند.

۳- احتمال تعمیم‌پذیری

در دیدگاه اثبات‌گرایی، پژوهشگر به تحلیل روابط و نظم موجود بین عوامل انتخاب شده در جهان توجه دارد. بنابراین، هدف پژوهش این است که دانشی به شکل تعمیم یا در نهایت به شکل نظریه به دست آید و از این طریق به تبیین واقعیت مشاهده شده پرداخته شود.

اما در تحقیقات کیفی، بر درک یا تبیین چیزی که منحصر به فردی خاص است تأکید می‌شود و در واقع، تلاش می‌شود تا بر این مبنا، فرضیه‌ای موقتی درباره فرد تدوین شود. به عبارت دیگر، واقعیات مشاهده شده، در اثر تعاملات، کنش‌ها و گفتار افراد مورد مطالعه به وجود می‌آید و بعداً با توجه به مشابهت‌های موجود بین آنها، طبقه‌بندی می‌شود.

۴- احتمال وجود روابط علی

در دیدگاه اثبات‌گرایی، کلیه تلاش‌ها در راستای تبیین پدیده‌ها به صورت علت و معلولی و دستیابی به قوانینی است که آزمون‌پذیرند و در مواجهه با واقعیات، سستی یا استحکام خود را نشان می‌دهند. به عبارت دیگر، هر کنش یا اقدامی را می‌توان با علت یا علل مرتبط با آن تبیین کرد، حال آن که در دیدگاه کیفی، کلیه عوامل موجود در یک موقعیت، در تعامل

مهم ترین نمونه گیری هادر تحقیقات کیفی عبارتند از: انتخاب نمونه براساس در دسترس بودن، نمونه گیری ملاک محور، که در آن پس از شناسایی هنجار یک خصوصیت، حالات افراطی آن ویژگی شناسایی شده و سرانجام، افرادی که آن ویژگی افراطی را دارند مورد توجه و بررسی قرار می گیرند؛ نمونه گیری براساس موارد نمونه یا نوعی؛ نمونه گیری از موارد منحصر به فرد یا غیر معمول؛ نمونه گیری براساس شهرت افراد و نیز نمونه گیری از نوع گلوله برفی (که در آن هر مصاحبه کننده، به معرفی سایر افراد برای مصاحبه تشویق می شود).

مرحله چهارم: پیدا کردن نقش مناسب برای پژوهشگر و تمهید ورود به بافت مورد تحقیق

این مرحله مستلزم دستیابی به اجازه برای حضور در میدان و پذیرفتن یک نقش است. هم چنین مستلزم شناسایی فردی است که بتواند ورود شما را به گروه مورد پژوهش، امکان پذیر سازد. این نقش باید طوری باشد که هم پژوهشگر عضو گروه باشد و هم مشاهده گر. به علاوه، ظاهر و لباس فرد باید طوری باشد که مورد قبول گروه قرار بگیرد. توجه به جنسیت، قومیت، همدلی، تعلق به گروه، زبان و لهجه، علاقه به درگیر شدن و توجه به ارزش های گروه نیز ضروری است.

مرحله پنجم: پیدا کردن افراد مطلع

شناسایی این افراد مستلزم ارزشیابی افراد کلیدی است و برای انجام دادن این کار، توجه به نکات زیر ضروری است:

- اعتبار چه کسی از بقیه بیشتر است؟
- چه کسی صلاحیت لازم برای اظهار نظر را دارد؟
- کدام اطلاعات قابل اعتماد هستند؟
- پایگاه اجتماعی - اقتصادی افراد مطلع کدام است؟
- به چه دلیل، افراد معرفی شده، افرادی کلیدی و مطلع هستند؟
- چگونه می توان افراد مطلع را در موقعیت های گوناگون دید؟
- این افراد واقعا تا چه اندازه مطلع هستند؟ آیا این افراد در کار شناسی و دقیقی از موقعیت دارند؟
- این افراد تا چه اندازه در سازمان مربوطه یا در موقعیت مورد بررسی، افرادی کلیدی هستند؟
- چگونه این افراد را ملاقات و انتخاب کنم؟
- این افراد تا چه اندازه می توانند سایر افراد مطلع را در اختیار من قرار دهند یا مانع این کار شوند؟
- چگونه این افراد را انتخاب و ملاقات کنم؟
- این افراد تا چه اندازه می توانند سایر افراد مطلع را در اختیار من قرار دهند یا مانع این کار شوند؟
- رابطه میان این افراد مطلع و سایر اعضای گروه با آن موقعیت چیست؟

مرحله ششم: برقراری و تداوم روابط در میدان

این قسمت از کار به مسایلی عملی و بین فردی مربوط می شود و شامل موارد زیر است:

- ایجاد اعتماد در شرکت کنندگان نسبت به پژوهشگر
- ایجاد رابطه بر مبنای حسن تفاهم، اعتماد متقابل، حساسیت و رازداری

به علاوه، هر یک از این دو الگو برای بررسی بعضی از مسایل پژوهشی بسیار مناسب و در دیگر موارد، ناکافی است. برای مثال، روش های مردم شناسان برای این طراحی شده اند که به مطالعه فرهنگ ها، اجتماعات محلی یا مؤسسات به عنوان «مجموعه ای واحد» بپردازند، و اما از مطالعه جزئیات مربوط به موضوعات بین فرهنگی عاجزند.

در باره مراحل انجام دادن تحقیق کیفی، اظهار نظر های متفاوتی وجود دارد، اما آن چه بوگدان و بیگلن^۸ (۱۹۹۲) به عنوان سلسله مراتب یک تحقیق کیفی ذکر کرده اند نسبت به بقیه راجح تر است زیرا جزئیات دقیق تری را در اختیار خواننده قرار می دهد. به نظر این دو، مراحل انجام دادن یک تحقیق کیفی از این قرار است:

در تحقیقات کیفی، طرح تحقیق با پیشرفت کار و به صورت تدریجی به وجود می آید. در این نوع از تحقیق، پژوهشگر کار خود را با یک طرح آزمایشی و حتی بدون آن شروع کرده، با پیشرفت کار، آن را تکمیل می کند

مرحله اول: مشخص کردن میدان مطالعه

در این پژوهش، تعریف عملیاتی متغیرها وجود ندارد، ولی سؤالات تحقیق با توجه به موقعیت مورد نظر، تدوین شده و در عکس العمل به موقعیت های مورد مشاهده، تنظیم می گردد. به عبارت دیگر، موضوعات تحقیق با توجه به پیچیدگی موضوع و در بافت طبیعی خود بررسی و مطالعه می شوند.

مرحله دوم: توجه به مسایل اخلاقی

شاید مهم ترین سؤال اخلاقی در این پژوهش این است که: پژوهشگر خود را با چه عنوان در میدان آرایه کند؟ آیا پژوهشگر می تواند خود را به جای دیگری معرفی کند و به مکان ها و اطلاعاتی دسترسی پیدا کند که در غیر این صورت امکان پذیر نبود؟

مرحله سوم: تصمیم گیری درباره نمونه

در نمونه گیری های مرتبط با تحقیقات اثبات گرایی، هدف اصلی، دستیابی به نمونه ای معرف به منظور تعمیم یافته ها به کل جامعه آماری است. حال آن که در تحقیقات کیفی، منظور اصلی از نمونه گیری، دستیابی به اطلاعات و فراهم کردن انبوهی از جزئیات است تا منحصر به فرد بودن و فردیت هر مورد، قابل تأیید باشد.

نمونه گیری در تحقیقات کیفی از نوع بازگشتی و خاص آن مورد نظر است و به صورت ثابت و در شروع کار نمی تواند باشد، بلکه در خلال زمان، قابل تغییر و توسعه است و آمد و رفت افراد به گروه و از گروه را نیز در بر می گیرد. در عین حال، نمونه گیری در تحقیقات کیفی، فاقد موازین نیست و هر پژوهشگر باید در شروع کار، مجموعه ای از اسناد، عوامل، ویژگی ها یا ملاک های مورد توجه در تحقیق را مشخص کند و نکات زیر باید در نمونه دیده شود. (دنیز، ۱۹۹۶)

هم زمان با یکدیگرند و از این رو، تمیز علت از معلول غیر ممکن است.

۵- نقش ارزش هادر تحقیق

در دیدگاه اثبات گرایی، تحقیقات باید تا حد ممکن، از هر گونه ارزش به دور باشند و این کار با طراحی دقیق پژوهش و شیوه های عینی گردآوری داده ها اعمال می شود. به گفته «دور کیم»، باید به واقعیات اجتماعی از بیرون مانند یک شیء نگاه کرد تا بتوان به بررسی آنها پرداخت (گیدنز، ۱۹۷۶).

در مقابل، در تحقیقات کیفی، تحقیق، بدون تردید، تحت تأثیر پژوهشگر آن قرار دارد و محقق با انتخاب کردن موضوعی خاص برای پژوهش، انتخاب کردن نظریه و روش و نیز ارزش های نهفته در بافت مورد مطالعه، تحت تأثیر ارزش های خود قرار می گیرد.

بنابراین، در مجموع می توان گفت که روش تحقیق در هر یک از دو دیدگاه، با توجه به نکات پنج گانه فوق، کاملاً از یکدیگر متفاوت است. در واقع، اگر پژوهشگر با رویکردی عینی و اثبات گرا به دنیای اجتماعی نگاه کند و آن را مترادف با علوم طبیعی ببیند، پدیده مورد مشاهده او، سخت، واقعی و بیرون از فرد آزمودنی است و لازم است با روش های سنتی مانند تجربی گرایی، همبستگی، پیمایشی و غیره به آن پرداخته شود. اما اگر پژوهشگر به سراغ رویکرد ذهن گرا و غیر اثبات گرا برود، باید دنیای اجتماعی را به عنوان پدیده ای نرم تر، شخصی و به وجود آمده به وسیله انسان تلقی کند و از میان شیوه های جدید پژوهش به سراغ مصاحبه مشارکتی، مفهوم سازی شخصی و غیره برود (ولکات، ۱۹۹۲).

در مورد اول و در جریان تحلیل، فرد به تبیین روابط و نظم موجود بین عوامل انتخاب شده در جهان خواهد پرداخت و نگران شناسایی و تعریف این عوامل و نیز کشف راه هایی است که این روابط را می توان بیان کند. این تحقیق در نهایت، به دنبال قوانینی کلی است که به تبیین واقعیات مشاهده شده بپردازد. اما در مورد دوم، که به تجربه درونی افراد در ایجاد جهانی اجتماعی تکیه دارد، نکته مهم، درک راه هایی است که در آن، فرد به ابداع، تغییر و تفسیر دنیا می پردازد؛ دنیایی که خودوی پیدا کرده است.

مرحله انجام یک تحقیق کیفی

در شروع بحث، لازم به ذکر است که تحقیقات کیفی در بعضی از موارد با تحقیقات کمی وجوه اشتراک دارد. برای مثال، شناسایی اهداف تحقیق، مشخص کردن کانون توجه در مطالعه، انتخاب کردن طرح تحقیق و ابزار سازی برای آن، مشخص کردن رویایی و اعتبار ابزار، رعایت نکات اخلاقی و نیز رویکرد تحلیل داده ها و تفسیر آنها. در عین حال، دو روش مهم مورد استفاده در این نوع از تحقیقات، مشاهده مشارکتی و مصاحبه های عمقی است که به پژوهشگر اجازه می دهد تا اطلاعات دست اولی درباره واقعیات اجتماعی به دست آورد.

بی شک، تحقیق کیفی از تحقیق کمی اندکی دشوار تر است، زیرا اطلاعات به دست آمده معمولاً ذهنی است و وسیله اصلی گردآوری اطلاعات، خود محقق است. بنابراین، قبل از انجام این نوع پژوهش، پژوهشگر باید از آموزش لازم برخوردار شود و برای انجام دادن این کار، مهارت های لازم را به دست آورد.

- دقیق بودن و مورد تأکید قرار دادن موقعیت‌های مهم
- دقیق شدن در گفتار افراد
- تصمیم‌گیری درباره این که چه مدت باید در میدان توقف داشت.

به هر حال، مشکلاتی که باید یک ناظر طرح کیفی نگران آن باشد این است که در اجرای کار میدانی، بعضی از محدودیت‌ها باید مورد توجه وی قرار گیرد. برای مثال، عواطف، نگرش‌ها، باورها و ارزش‌های پژوهشگر ممکن است وارد تحقیق شود. در واقع، هر چه این ورود، بیشتر باشد، دست‌یابی به چشم‌اندازها و معانی شرکت‌کنندگان کمتر خواهد شد.

گاهی شرکت‌کنندگان - و حتی پژوهش‌گر - چنان به موقعیت مورد مطالعه نزدیک‌اند که اغلب، بعضی از جنبه‌های اصلی و به ویژه تلویحی آن موقعیت را از دست می‌دهند. راه چاره نیز این است که موارد آشنا را غریبه نماییم

مورد دیگر، میزان مشارکت پژوهشگر در این تحقیق است. بدیهی است که اگر وی به صورت یک شرکت‌کننده فعال و تأثیرگذار در آید، دشواری‌های زیادی پیش می‌آید. سایر موارد، شامل انعطاف‌پذیری، مسایل اخلاقی، حفظ تعادل بین سکون و درگیر شدن در میدان، حفظ مرزهای تحقیق و روابط بین نقش‌ها نیز باید مورد توجه وی قرار گیرد (ویل ۱۹۹۶، ۱).

بدون تردید، روایی تحقیقات کیفی وقتی به دست می‌آید که پژوهشگر به اندازه کافی در میدان باقی بماند تا چیزها به کرات اتفاق بیفتد، یعنی نظم موجود را مشاهده کند نه این که به یک بار مشاهده اکتفا کند (اسپندرلز ۱۹۹۲، ۱).

به هر حال، لازم به ذکر است تحقیقاتی که به صورت چهره به چهره انجام می‌گیرد، مشکلاتی پیش می‌آورد که در تحقیقات با فاصله وجود ندارد. مهم‌ترین این مشکلات عبارتند از:

- الف) نحوه برقراری ارتباط معنادار با شرکت‌کنندگان
- ب) چگونگی برخورد با احساساتی که شرکت‌کنندگان و پژوهشگر در یکدیگر ایجاد می‌کنند و شیوه برخورد با آن
- ج) تفاوت‌ها و تشابهات موجود بین پژوهشگر و شرکت‌کنندگان (ویژگی‌های شخصی، قدرت، منابع)
- د) چگونه این تفاوت‌ها و تشابهات بر روابط دوطرفه و نیز بر پژوهش تأثیر می‌گذارد
- ه) مسئولیت پژوهشگر نسبت به اعضای گروه (و همکاران خود)، حتی اگر مدت اقامت وی در میدان کوتاه باشد
- و) چگونه بین مسئولیت‌های اجتماع محلی و سایر گروه‌های ذی‌نفع، تعادل برقرار کند. به هر حال،

نکته مهم این است که جمع‌آوری داده‌ها، مقوله‌ای است اجتماعی و مبتنی بر موقعیتی خاص، که انجام دادن کار را به مراتب دشوارتر می‌کند.

مرحله هفتم: جمع‌آوری داده‌ها در موقعیت واقعی

تحقیقات کیفی از انواع شیوه‌ها برای جمع‌آوری اطلاعات استفاده می‌کند. بنابراین، مهم این است که ابزار مهم مورد استفاده با هدف این کار تناسب داشته باشد. به هر حال، بعضی از ابزارهای جمع‌آوری اطلاعات، بیش از بقیه، در این نوع تحقیقات کاربرد دارند. برای مثال، پژوهشگران می‌توانند یادداشت‌های میدانی تهیه کنند؛ به صورت مشارکتی به مشاهده بپردازند؛ یادداشت‌هایی از نوع یادداشت برداری مجلات تهیه کنند؛ به مصاحبه بپردازند؛ خاطرات روزانه بنویسند؛ تاریخچه زندگی تدوین کنند؛ اسناد را مورد استفاده قرار دهند؛ ضبط رادیویی و ویدئویی داشته باشند و غیره.

می‌توان میان روش‌های مزاحم (مصاحبه و مشاهده) و غیرمزاحم (اسناد و یادداشت برداشتن)، با توجه به این که آیا فرد دیگری نیز در جریان جمع‌آوری داده‌ها حضور دارد یا نه، تفاوت قائل شد (لینکلن و گوبا، ۱۹۸۵، ۱).

یادداشت‌های میدانی را می‌توان هم در صحنه و هم بیرون از آن به رشته تحریر درآورد. این یادداشت‌ها دربرگیرنده نتایج مشاهده‌اند. روش‌های مشاهده‌گر چه ابزارهای نیرومندی در کسب بینش درباره یک موقعیت هستند، باید از لحاظ روایی و پایایی نیز با دشواری خاصی رو به رو نباشند. مشاهدات، معمولاً انتخابی هستند و در مواردی که مداخله مشاهده‌گر زیاد است، مشاهده‌گر تفسیر بیشتری می‌کند و فرد به قضاوت درباره انگیزش و عمدی بودن پدیده مورد مشاهده می‌پردازد. به منظور جلوگیری از این مشکل، پیشنهاد شده است که از روش‌های دیگر جمع‌آوری داده‌ها نیز استفاده شود تا با فراهم کردن تاییدهای دیگر و جمع‌آوری داده‌ها از سه منبع متفاوت (مثلث‌سازی)، این اطمینان حاصل شود که استنباط‌های قابل‌اعتباری از داده‌های قابل‌اعتبار به دست آمده است. بنابراین، وظیفه ناظر طرح این است که اطمینان حاصل کند که داده‌های به دست آمده از طریق مشاهده به شکل مناسب و پس از اطمینان از تکرار مشاهده به دفعات و دیدن نظم موجود در روابط به دست آمده است.

مرحله هشتم: جمع‌آوری داده‌ها در بیرون از میدان

به منظور مقایسه و تبیین پدیده مورد نظر، گاهی ضروری است که از محدوده گروه مورد بررسی فراتر رفته و به جمع‌آوری داده‌ها در بیرون از آن پرداخته شود. در عین حال، این سؤال باقی‌مانده است که جمع‌آوری داده‌ها بیرون از میدان تا کجا می‌تواند ادامه پیدا کند و تا چه اندازه این کار ضرورت دارد. بدون تردید، پاسخ به این سؤال باید با توجه به برداشت پژوهشگر از میدان بیرون از آن و نیز با در نظر گرفتن داده‌های مورد نیاز داده شود.

مرحله نهم: تحلیل داده‌ها

تحلیل داده‌ها مستلزم معنادار کردن آنها با توجه به تعاریف شرکت‌کنندگان از آن موقعیت، توجه به الگوهای رفتار یا کنش، طبقه‌بندی‌ها یا نظم موجود

در آنها است. معمولاً تحلیل داده‌ها در خلال فرآیند جمع‌آوری داده‌ها شروع می‌شود و دلایل متعددی نیز برای این کار وجود دارد، که شرح مختصر آنها از این قرار است:

تحقیقات کیفی، در عمل، شامل حجم عظیمی از داده‌ها است و تحلیل زود هنگام آنها، مشکل داده‌های بیش از حد را با انتخاب ویژگی‌های مهم برای تمرکز بعدی بر آنها، آسان می‌کند (میلز و هابرمن ۱۹۸۴، ۱). دلیل دیگر تحلیل زود هنگام داده‌ها این است که از این جمع‌آوری برای تولید نظریه می‌توان استفاده کرد. در واقع، یکی از ویژگی‌های تحقیق کیفی این است که نظریه مورد نظر خود را براساس داده‌ها بنا کند و این به شرطی است که نظریه مورد بحث، اطلاعات را دقیق‌تر و صحیح‌تر نشان دهد. نکته قابل ذکر دیگر این که، تحلیل داده‌ها در این نظریه از نوع استقرایی است. از این رو، اول باید داده‌ها جمع‌آوری شود و سپس مسئله به طور کامل درک شود و نتایج تعمیم‌پیدا کند.

لینکلن و گوبا (۱۹۸۵) به پژوهشگران توصیه می‌کنند که در تحلیل و تفسیر داده‌ها به چند نکته زیر توجه کنند و مراقب آنها باشند.

- الف) بیش از حد بودن داده‌ها
- ب) اقدام کردن با توجه به نخستین تأثیرپذیری از داده‌ها
- ج) در دسترس بودن مردم و اطلاعات (آیا این افراد معرف هستند یا نه و چگونه فقدان این افراد و داده‌ها بر پژوهش تأثیر خواهد داشت).
- د) خطر جستجوی اطلاعات تأییدکننده یا موارد ناراحت‌کننده
- ه) اعتبار و همسانی داده‌ها و اعتمادی که می‌توان به نتایج داشت.

مرحله دهم: ترک میدان تحقیق

مسایل قابل طرح در این بخش این است که چگونه تحقیق به پایان برده شود؛ چگونه نقش پذیرفته شده پژوهشگر کنار گذارده شود و چگونه روابطی را که با دیگران در خلال تحقیق به وجود آورده است، رها کند و خلاصه این که، چگونه باید از میدان جدا شود که حداقل بی‌نظمی در صحنه و موقعیت اتفاق بیفتد.

مرحله یازدهم: نوشتن گزارش

شاید «مطالعه موردی» را بتوان مناسب‌ترین وسیله برای نوشتن یک تحقیق کیفی به حساب آورد. بدون تردید، نوشتن مطالعات موردی نیز ویژگی‌های خاص خود را دارد و نویسنده باید ضمن رعایت کلیه نکات کلیدی، متنی معتبر، قابل اطمینان و قابل تأیید فراهم آورد.

به هر حال، مهم‌ترین دشواری کار، نوشتن متنی است که نشان دهنده واقعیات چند بعدی آن باشد. برای مثال، چگونه می‌توان به دیدگاه‌ها و نظرات نمونه انتخاب شده در این پژوهش دست یافت و اگر پژوهش‌گر به چیزهایی دست یافت که شرکت‌کنندگان آنها را مشاهده نکرده بودند چه باید کرد؟

از سویی، تحقیقات کیفی علی‌رغم اهمیت بسیار، از نظر روش شناختی به صورت یکی از معضلات تحقیقات آموزشی در آمده‌اند. از سوی دیگر، گسترش تدریجی آنها در تحقیقات آموزشی، نشان دهنده پذیرش آنها به وسیله مؤسسات آموزشی است و نظام آموزشی کشورمان نیز نمی‌تواند از این

8. Bogdan and Biklen
9. Denis
10. Kvale
11. Spindler
12. Miles and Haberman
13. Triangulation

منابع:

- 1- Bogdan, R.G. and Biklen, S.K. (1992). *Qualitative Research for Education* Boston, MA: Allyn & Bacon.
  - 2- Spindler, G. and Spindler, L. (1992). *Cultural Process and ethnography: An anthropological perspective*. In M.Lecompt, W.L. millory and J.Preissle (eds), *the Handbook of Qualitative Research in Education*. London: Academic Press Ltd., 53-92.
  - 3- Cohen, L., Mainon, L. and Morris Keith (2001). *Research Methods in Education*, London: RoutledgeFalmer.
  - 4- Deniz, N.K and Lincoln, y.s. (eds) (1994). *Handbook of Qualitative Research* Thousand oaks, California: Sage Publications Inc.
  - 5- Giddens, A. (1996). *Classical Social theory and the origins of modern sociology*, *American Journal of Sociology*, vol. 81.
  - 6- Kvale, s. (1996). *Interviews*. London: Sage Publications.
  - 7- Miles, M and Haberman, M.A (1984). *Qualitative data Analysis*. Beverly Hills: Sage Publications.
  - 8- Lincoln, y.s. and Guba, E.G (1985). *Naturalistic Inquiry*. Beverly Hills: Sager Publications.
  - 9- Wolcott, H.F (1992). *Posturing in qualitative research* In M. Lecompte, W.L. Millory and J. Preissle (eds), *The Handbook of Qualitative Research in Education*. London: Academic Press Ltd. 3-52.
- منبع: ویژه نامه هفته پژوهش، سازمان پژوهش و برنامه ریزی (۱۳۸۳)، ص ۵۶-۴۳

گروه، سازمان وغیره) انجام داد. حتی می توان از «مثلث سازی نظری» صحبت کرد (که اطلاعات آن از طریق یک نظریه جایگزین به دست آمده) و نیز این که، مثلث سازی را می توان با استفاده از بیش از یک مشاهده گر انجام داد و آن را «مثلث سازی پژوهشگر» نام نهاد. «مثلث سازی روش شناختی»، نیز از یک روش یکسان در دو موقعیت مختلف استفاده می کند و یا دو روش متفاوت را درباره یک موضوع مطالعه به کار می گیرد. و سرانجام این که، «مثلث سازی مبتنی بر مکان»، تلاش دارد محدودیت های مطالعه درباره یک فرهنگ یا خرده فرهنگ را برطرف کند.

۵- واکنش پذیری: حضور پژوهشگر در موقعیت مورد بررسی، سبب می شود شرکت کنندگان بخواهند بر وی تأثیر بگذارند، او را نادیده بگیرند، از وی اجتناب کنند و یا انکارش نمایند. راه حل این مشکل در گروه مذاکره و توافق های دقیق در میدان، باقی ماندن در صحنه به مدت کافی، فعال نبودن بیش از حد و سایر ساز و کارهایی است که قبلاً مطرح شده است.

۶- دشواری تمرکز بر موارد آشنا: گاهی شرکت کنندگان - و حتی پژوهشگر - چنان به موقعیت مورد مطالعه نزدیک اند که اغلب، بعضی از جنبه های اصلی و به ویژه تلویحی آن موقعیت را از دست می دهند. راه چاره نیز این است که موارد آشنا را غریبه نماییم. برای مثال، مطالعه موارد غیر عادی موضوع، می تواند یک راه حل باشد. مطالعه سایر موقعیت هایی که با موقعیت مورد بررسی مرتبط اند نیز می تواند راه حل مؤثر دیگر باشد.

پی نوشت:

1. Positivism
2. Dilthey
3. MWeber

۴. به مجموعه باورها، ارزش ها، شیوه ها، مسائل و حتی راه حل هایی اطلاق می شود که مورد قبول اعضای یک مکتب علمی است

5. Lincoln and Guba
6. Giddens
7. Wolcott

امر مستثنی باشد.

نکاتی که در ارزیابی و نظارت بر تحقیقات کیفی باید مورد توجه قرار گیرد:

۱- در تحقیقات کیفی، طرح تحقیق با پیشرفت کار و به صورت تدریجی به وجود می آید. در این نوع از تحقیق، پژوهشگر کار خود را با یک طرح آزمایشی و حتی بدون آن شروع کرده، با پیشرفت کار، آن را تکمیل می کند. این کار موجب می شود تا متغیرهایی که از قبل پیش بینی نشده اند در طرح گنجانده شوند. در واقع، منظور این است که از قبل همه چیز را نمی توان پیش بینی کرد و ضروری است که اصلاحات لازم در طرح با پیشرفت کار صورت گیرد.

۲- در تحقیقات کیفی، داده ها تنها درون بافت و محیطی که از آن گردآوری شده اند، بررسی می شوند. این پژوهشگران، تحقیق را با فرضیه های خاصی شروع نمی کنند و در واقع، تلاش دارند با انجام دادن این کار، از سوگیری در موقعیت مورد مشاهده، به دلیل انتظارات ایجاد شده، جلوگیری کنند. در عین حال، پژوهشگر کیفی، کار خود را با چارچوبی کلی یا فرضیه هایی آزمایشی شروع می کند و پس از مشخص شدن این خطوط کلی، مشاهده پدیده مورد نظر آغاز می شود. مشاهدات بیشتر می تواند این فرضیه های آزمایشی را کنار گذارده و یا آنها را بهبود بخشد و با واقعیات منطبق کند. حسن این کار این است که مشاهده گر، پدیده ای را که با انتظارات وی هم خوانی ندارد، نادیده نمی گیرد.

۳- به منظور قضاوت درباره پایایی این مطالعات باید توجه کرد که گاهی سازمان ها و گروه ها، آن چه را که واقعاً اتفاق افتاده از محقق مخفی می کنند. بدون تردید، مخفی کردن در مشاهده مشارکتی کمتر اتفاق می افتد، اما در سایر موارد گردآوری اطلاعات به ویژه گردآوری اطلاعات از افراد مطلع - این امکان وجود دارد.

آزادی در دسترسی به اطلاعات نیز از اهمیت خاصی برخوردار است. اگر این دسترسی محدود شود، داده های به دست آمده بدون سوگیری نخواهد بود. در واقع، دسترسی آزاد، بدون اعلام قبلی و بدون تنظیم وقت، برای به دست آوردن تصویری طبیعی و بدون سوگیری از پدیده مورد نظر، ضروری است.

شدت مشاهده نیز عامل دیگری است که در پایایی و روایی داده های به دست آمده تأثیر گذار است. مشاهده مشارکتی به کار زیادی نیاز دارد و هر چه میزان مشاهده مستقیم بیشتر شود، تصویر قابل اعتمادتری از پدیده مورد بررسی به دست می آید.

۴- با توجه به احتمال خطابودن تعاریف شرکت کنندگان از موقعیت مورد نظر (به دلیل ناآگاهی، تحریف عمدی یا بیان انتخابی)، از دو یا چند روش برای گردآوری داده ها استفاده می شود. مثلث سازی^{۱۳} یکی از شیوه های مورد استفاده در علوم انسانی است که تلاش دارد، پیچیدگی و غنای رفتار انسان را با مطالعه بیش از یک دیدگاه نشان دهد و در انجام دادن این کار ممکن است از داده های کمی و کیفی به طور هم زمان استفاده کند (کوهن و دیگران، ۲۰۰۱). مثلث سازی را می توان با توجه به «زمان» انجام داد و در این صورت، «اعتبار هم زمان» (پایایی در خلال زمان) به دست می آید. مثلث سازی، راهم چنین می توان با توجه به سطوح مشترک (فرد،

